

DƏRSLİK MƏTNLƏRİNİN DİL
VƏ ÜSLUBU İLƏ BAĞLI

TÖVSIYƏLƏR

Dərsləklərin dili və üslubu onlarda əks olunan məzmunun təhsiləlanlara çatdırılmasında mühüm faktordur. Belə ki, dil və üslub:

- müxtəlif fənlərə dair müəyyən olunan məzmunun (mətnin) **aydınlıq**, **dəqiqlik** və **yığcamlıq** parametrlərini müəyyənləşdirir, məzmunun asan mənimsənilməsinin açarı funksiyasını yerinə yetirir;
- təhsiləlanlarda ədəbi dil və düzgün nitq bacarıqlarının formalaşmasına təsir edir, onları ədəbi dil normalarından düzgün istifadəyə yönləndirir;
- təhsiləlanlarda tədris olunan fənnə marağın oyanmasına stimula yaradır;
- nəhayət, müxtəlif fənlərə dair dərsləklərdə mətnin oxunabilirlik səviyyəsinin yüksəlməsinə birbaşa təsir edir, həmin keyfiyyət göstəricilərinin formalaşmasını təmin edir, nəticədə təhsildə keyfiyyətin təminatına təkan verir.

Deməli, dərsləklərin dil və üslubunun başlıca linqvistik, məntiqi, pədaqoji və psixoloji tələbləri içərisində məzmunun (mətnin) *aydınlığı*, ifadə olunan fikrin *dəqiqliyi* və izahların *yığcamlığı* əsas yer tutur.

Dərsləklər üslub baxımından elmi üslubun elmi-kütləvi formasında (tipində) yazılmalı, fərqli elm sahələrini özündə birləşdirən müxtəlif fənlərdə üslub çalarları nəzərə alınmalıdır. Məsələn, riyaziyyat, informatika dərsləklərinin üslubunda mücərrəd anlayışlar üstünlük təşkil edirsə; coğrafiya, təbiət, biologiya, kimya, fizika dərsləklərində təsviri; nəhayət, tarix, ədəbiyyat və dil dərsləklərində nəqli xarakterli elmi-kütləvi üslub səciyyəvidir. Hansı fənnə aid olmasına baxmayaraq, bütün dərsləklərdə məhəlli sözlərdən, vulqarizmlərdən, məhdud dairədə işlənən peşə-sənət sözlərindən, dialektizmlərdən, zərurət olmadan köhnəlmiş lüğət vahidlərindən (arxaizmlərdən), lüzumsuz əcnəbi sözlərdən və s. istifadə olunması tövsiyə edilmir.

Dərsləklərin dil və üslubuna xələl gətirən çatışmazlıqlar tədris resurslarında hal-hazırda kifayət qədər çoxdur. Həmin çatışmazlıqları doğuran əsas səbəblər bunlardır:

Dərsləklərin dil və üslubundakı aydınlıq tələbinin pozulması hallarına daha çox tədris resurslarında passiv (azişlənən) sözlərdən, həddindən artıq miqdarda termin və əcnəbi sözlərdən istifadə, cümlədə qrammatik əlaqələrin pozulması və söz sırasının düzgün qurulmaması, mürəkkəb quruluşlu söz birləşmələri və cümlələrdən istifadə olunması zamanı rast gəlinir.

Dərsləklərin dil və üslubunda dəqiqlik, yığcamlıq və dil vahidlərinə qənaətlilik tələblərinin pozulması hallarına daha çox uzun cümlələrdən və çoxhecalı (çoxsəsli) sözlərdən istifadə, bir cümlədə bir neçə fikir və ya bir fikrin bir neçə cümlədə verilməsi, cümlədə təyin və təyinolunan arasında qrammatik əlaqələrin düzgün qurulmaması zamanı təsadüf olunur.

Bunlarla yanaşı, dərsləklərdə yersiz olaraq "tüfeyli" (gərəksiz) sözlərdən istifadə, yarımçıq paradiqmalara yol verilməsi, mətnin cümlələri arasında qrammatik-məntiqi (semantik) əlaqələrin düzgün nəzərə alınmaması da həmin çatışmazlıqlara yol açır.

Dərsləklərdəki nöqsanlı mətnlərin dili və üslubu bəzən şagirdlər üçün yetərinə anlaşılan olmur, onların yaş və təhsil səviyyəsinə uyğun gəlmir. Bu da tədris prosesində çox mühüm rol oynayan "öyrənmənin motivasiyası", "təlim işinə, idrak fəaliyyətinə maraqlı", "fənnə maraqlı", "öyrənməyə münasibət", ən başlıcası, "bacarıqlı əsaslı təhsil" kimi faktorlara öz mənfi təsirini göstərir.

Dərsləklərin müəllifləri və nəşriyyat redaktorları üçün nəzərdə tutulan bu tövsiyələr dərsləklərin mətnlərində adları çəkilən çatışmazlıqların aradan qaldırılmasında faydalı ola bilər.

TERMINLƏRDƏN HƏDDİNDƏN ARTIQ İSTİFADƏ ETMƏYİN

Bəllidir ki, hər hansı bilik və ya fəaliyyət sahəsində istifadə olunan və elmi anlayışları ifadə edən söz və ya söz birləşmələri termin sayılır. Terminlərin həmişə dəqiq bir mənası, müstəqil və aydın bir məzmunu olur. Mətnə işlənən terminlərin mənasını bilmədən onu başa düşmək çətinidir.

Verilmiş materialın qavranılmasına ciddi təsir edən faktorlardan biri də mətndəki terminlərin miqdarıdır. Əlbəttə, hər bir tədris fənni müəyyən elm və ya fəaliyyət sahəsi ilə bağlı olduğundan dərslərdə terminlərdən istifadə edilməsi təbiidir. Ancaq əsas məsələ bu terminlərin mətnin neçə faizini təşkil etməsindədir. Yeni nəsil ibtidai sinif "Azərbaycan dili" dərslərində işlənən terminlərin dərslərin sonunda "Terminlərin izahlı sözlüyü"nün, eləcə də kitabın müxtəlif səhifələrində işlənən terminlərin çıxarışda mənasının verilməsi təcrübəsinin digər dərslərdə də istifadə olunması faydalı olardı.

Belə bir nümunəyə baxaq. Ümumtəhsil məktəblərində "Kimya" fənninin tədrisinə 7-ci sinifdən başlanılır. Aşağıdakı terminlər 2016-cı ildə çap olunmuş 7-ci sinif "Kimya" dərslərinin "Maddələr. Maddələrin xassələri. Qarışıqların ayrılma üsulları" adlı 1-ci paragrafından götürülmüşdür:

"... materiya, maddə, maddənin xassəsi, maddənin fiziki xassəsi, maddənin kimyəvi xassəsi, maddənin aqreqat halı, hidrogen-sulfid, qələvi, brom, kükürd qazı, xlor, mis kuporosu, saf maddələr, qarışıqlar, eynicinsli (homogen) qarışıqlar, müxtəlifcinsli (heterogen) qarışıqlar, farmakologiya, maddələrin təmizlənməsi, buxarlandırma, kristallaşdırma, distillə, kondensləşmə, fraksiyalı distillə, xromotoqrafiya, adsorbsiya, adsorbent, ayırıcı qıf, suspenziya, filtrat..."

İkinci tövsiyə

PASSIV SÖZLƏRDƏN MÜMKÜN QƏDƏR AZ İSTİFADƏ EDİN

Dilin lüğət tərkibinə daxil olan sözlərdən eyni dərəcədə istifadə edilmir. Elə sözlər (çoxişlənən) var ki, onlardan tez-tez, elə sözlər də (azişlənən) var ki, az-az istifadə edilir. Bu cəhətdən Azərbaycan dilinin lüğət tərkibinə daxil olan sözlər aktiv və passiv olmaq üzrə iki qismə ayrılır. Lüğətin passiv qisminə dildə işlənmə gücünü itirmiş, köhnə ədəbiyyatda, lüğətlərdə qalmış və çox az adama tanış olan, eyni zamanda çağdaş münasibətlərlə əlaqədar dilə yenidən gəlmiş və hələ özünə yaşama hüququ qazanmamış sözlər daxil edilir. Lüğətin passiv qismində, bir qayda olaraq, iki cür söz qrupuna təsadüf edilir: köhnəlmiş sözlər (arxaizmlər) və yeni sözlər (neologizmlər).

Tədqiqatlar göstərir ki, mətndə rast gəlinən passiv sözlər ya çətin qavranılır, ya da heç qavranılmır. Başqa sözlə, dildə işlənmə tezliyi çox az olan sözlər mətnin oxunabilirliyini azaldır və, deməli, onun qavranılmasını çətinləşdirir. Ona görə də mətni anlaşılana etmək üçün belə sözlərin istifadəsindən mümkün qədər qaçmaq lazımdır.

Əlbəttə, dərsləklərdə yalnız tanış (aktiv) sözlərdən istifadə etmək də olmaz, çünki şagirdlərin söz ehtiyatını daim artırmaq lazımdır. Ancaq tanış olmayan sözlər daxil edilərkən həm onların izahı (ibtidai siniflər üçün hazırlanmış yeni "Azərbaycan dili" və "Riyaziyyat" dərsləklərində bu təcrübə var) verilməli, həm də belə sözlər tədricən və müəyyən ölçüdə verilməlidir.

Üçüncü tövsiyə

ƏCNƏBİ SÖZDƏN İMKAN DAXİLİNDƏ AZ İSTİFADƏ EDİN

Aydındır ki, müasir Azərbaycan ədəbi dilində işlənən sözlərin bir qismi dilimizə başqa dillərdən gəlmişdir. Bu sözlər müəyyən tarixi faktorlar, məkan və zaman münasibətləri ilə əlaqədar olaraq müxtəlif dillərdən dilimizə keçmişdir. Ancaq dərsləklərdə bəzən yeri gəldi-gəlmədi əcnəbi sözlərdən istifadə edilməsi mətnlərin qavranılmasını çətinləşdirir. Məsələn, aşağıdakı mətn fraqmenti ümumtəhsil məktəblərinin 6-cı sinfi üçün "Texnologiya" dərsliyindən (2017, s.26) götürülmüşdür.

"Konstruktor, adətən, məmulat üçün bir neçə variant düşünür. Konstruksiyaetmədə variantların çoxluğunu "variativlik" adlandırırlar. Variativlik məmulatın dizaynına, onun quruluşuna və xarici görünüşünə xas olan cəhətdir.

Spesifikasiya üzrə detalların adı və onların hazırlandığı materiallar müəyyənləşdirilir. Detallar yığılma çertyojunun bütün görüntülərində tapılır, məmulatın forma və konstruksiyası, həmçinin detalların birləşdirilmə üsulları və onların yığılma ardıcılığı müəyyənləşdirilir. ..."

Belə kiçik mətnə bu qədər əcnəbi sözün (konstruktor, variant, variativlik, spesifikasiya, detal, material, çertyoj, konstruksiya), "konstruksiyaetmə" kimi qurama sözün işlədilməsi məlumatın qavranılmasını çətinləşdirir.

Təcrübə göstərir ki, çox zaman belə yersiz işlədilən yabancı sözləri daha anlaşılan və daha ifadəli doğma sözlərlə əvəzləməklə mətnlərin oxunabilirliyini yüksəltmək mümkündür. Bu baxımdan dilimizdə işlənən və tədrisdə çətinliklər yaradan bir çox əcnəbi sözlərin milli qarşılığından dərsləklərdə istifadə edilməsi məqsədəuyğundur: vəziyyət – durum, müvəf-fəqiyyət // nailiyyət – uğur, nümunə – örnək, problem – çətinlik, şəxsiyyət – kimlik, mülahizə – düşüncə, ekskursiya – gəzinti, məlumat – bilgi və s.

Dördüncü tövsiyə

“TÜFEYLI” SÖZLƏRDƏN İSTİFADƏ ETMƏYİN

Azərbaycan dilinin lüğət tərkibində və qrammatik quruluşunda əcnəbi dillərin təsiri ilə bir sıra sözlər işlədilməkdədir. Uzun illərdir ki, dilçi alimlər “ərzində” və “müddətində” tipli sözlərin ana dilimizin leksik və qrammatik sistemində xüsusi rolu olmadığını elmi cəhətdən əsaslandırırsalar da, günümüzdə də həmin “tüfeyli” sözlərə dərsliklərdə rast gəlmək olar. Aşağıdakı nümunələrə baxaq:

*“Londondakı məşhur bir klubun üzvü Fileas Faq dostları ilə dünyanı **80 gün ərzində** dövr edəcəyinə dair mərc gəlir.”*

*“Londondakı məşhur bir klubun üzvü Fileas Faq dostları ilə dünyanı **80 gündə** dövr edəcəyinə dair mərc gəlir.”*

Yaxud

*“**1 saniyə müddətində** dünyanı 7 dəfə dövr edə bilərik.”*

*“**1 saniyədə dünyanı 7 dəfə** dövr edə bilərik.”*

Örneklerdeki “80 gün ərzində” “1 saniyə müddətində” ifadələrində “ərzində”, “müddətində” sözlərinin ifadə etdiyi temporallıq məna çaları Azərbaycan dilindəki yerlik hal şəkilçisi (-da/-də) ilə adekvat olaraq tam ifadə oluna bilər: “80 gündə”, “1 saniyədə” və s.

Azərbaycan dilindəki tüfeyli söz və söz birləşmələrindən biri də əcnəbi dillərin təsiri ilə dilimizdə işlənən “malik” və “malik olmaq” sözləridir. Dərsliklərin dilində həddindən çox işlənən “malik idi // malikdir” və “malik olmaq”

analitik formalar dil və üsluba ağırlıq, anlaşılmazlıq gətirir. Həmin ifadələrin dilimizdə qarşılığı olduğu halda, bu "tüfeyli" sözləri işlətməyə heç bir gərəklə yoxdur. Dərsləklərdən alınmış nümunələrlə baxaq:

*"Sizcə, liderlər hansı yüksək **keyfiy-
yətlərə malik olmalıdır?***

*"Sizcə, bu əsəri oxuyub anlamaq üçün
hansı elmi **məlumatlara malik ol-
maq lazımdır?**"*

*Şarlın hava şarı hansı üstünlüklərə
malik idi?"*

*"Sizcə, liderlərin hansı yüksək **keyfiy-
yətləri olmalıdır?***

*"Sizcə, bu əsəri oxuyub anlamaq
üçün insan hansı elmi **məlumatları
bilməlidir?**"*

*"Şarlın hava şarının hansı **üstün-
lükleri vardı?**"*

Uzun illər məktəb dərsləklərində özünə yer almış ənənəvi "Dovşan iki qulağa malikdir" modelindən "Dovşanın iki qulağı var" reallığına keçmək lazımdır. Ümumiyyətlə, dərsləklərdə "malikdir", "malik deyil", "malik idi", "malik olmalıdır" kimi xəbər formalarından, eləcə də "malik" sözündən imtina edilməsi tövsiyə olunur.

Beşinci tövsiyə

MÜRƏKKƏB SÖZ BİRLƏŞMƏLƏRİNDƏN İSTİFADƏ ETMƏYİN

Sadə söz birləşmələri iki, mürəkkəb söz birləşmələri isə üç və daha artıq müstəqil sözdən ibarət olur.

Belə bir nümunəyə baxaq.

"İsbat edin ki, H nöqtəsində toxunan konqruyent çevrələr həmin nöqtədən bu çevrələrin mərkəzlərini birləşdirən düz xəttə çəkilmiş perpendikulyara nəzərən simmetrikdir."

" H nöqtəsində toxunan iki konqruyent çevrə götürün. Bu çevrələrin mərkəzlərini düz xətlə birləşdirin, sonra isə H nöqtəsindən həmin düz xəttə perpendikulyar çəkin. İsbat edin ki, çevrələr bu perpendikulyara nəzərən simmetrikdir."

Sol sütunda verilmiş cümlədə 8 sözdən ibarət söz birləşməsindən istifadə edilmişdir: "bu çevrələrin mərkəzlərini birləşdirən düz xəttə çəkilmiş perpendikulyar". Belə mürəkkəb söz birləşməsindən istifadə edilməsi məsələnin şərtinin başa düşülməsini çətinləşdirir. Sağ sütundakı mətnə isə belə mürəkkəb söz birləşməsi olmadığından daha asan başa düşülür. Buna görə dərslik mətnlərində bu amil nəzərə alınmalıdır.

CÜMLƏDƏ SİFƏT VƏ ZƏRFLƏRİN İŞLƏNMƏ SAYINA DİQQƏT EDİN

Mətnin mürəkkəbliik göstəricilərindən biri də sifət və zərflərlə isim və feillər arasındakı işlənmə nisbətidir. Tədqiqatlar göstərir ki, cümlədə sifət və zərflərin işlənmə sayı nə qədər çox olursa, mətnin mürəkkəbliyi də bir o qədər artır. Nitqin ən canlı hissəsi feildir. Bəzi tədqiqatlara görə, feilin təsriflənən (şəxsə, kəmiyyətə və zamana görə dəyişməsi) formalarından tez-tez istifadə olunması cümlələrin yadda saxlanılması və qavranılmasını asanlaşdırır. Belə cümlələrdə əlaqəli sözlər bir-birinə yaxın yerləşir və bu əlaqə asanlıqla dərk edilir. Ümumtəhsil məktəblərinin 8-ci sinfi üçün "Azərbaycan tarixi" dərsliyindən (Bakı, 2015) götürülmüş bir nümunəyə baxaq:

"Əsas hədəf olan Qarabağ xanlığı 1795-ci ildə hücumla məruz qaldı. Şuşa qalası mühasirəyə alındı. Lakin qala müdafiəçiləri mübarizə əzmini itirmədi. Uğursuz mühasirə şəraitinə və ərzaq çətinliyinə davam gətirməyən Qacar ordusu Şuşanı tuta bilmədi. Şuşa qalası 33 gün müdafiə olundu. Vəziyyətin çətinliyini görən Qacar planını dəyişməyə məcbur oldu. O, Şuşanın mühasirəsini dayandıraraq Tiflisə doğru hərəkət etdi. Tiflisi tutan Qacar ordusu çoxlu qənimət və əsir ələ keçirdi..."

Bu mətn fraqmentində çoxlu feil olduğundan əlaqəli sözlər bir-birinə yaxın yerləşmişdir. Cümlələr qısadır, sadədir, tabeli mürəkkəb cümlələr yoxdur. Ona görə də bu mətnin qavranılması 8-ci sinif şagirdləri üçün çətin deyil. Tədqiqatlar göstərir ki, feilin müxtəlif növlərinin mürəkkəbliyi fərqlidir. Belə ki, məlum növ (iş görənlər məlum olur; məsələn: Məktubu yazdım. Kitaba bax. Bağda dincəlirik.) məchul növlə (iş görənlər qrammatik cəhətdən məlum olmur; məsələn: Məktub yazıldı. Kitab oxundu. Qapı döyüldü.) müqayisədə

daha asan dərk edilir. Feill rin məchul növünün baŐa d Ő lm sin  məlum növdən daha çox vaxt sərf olunur. Ona görə də dərslik mətnlərində feillərin məlum növündən istifadə edilməsinə, yəni iŐ g r nin adının  akilm sin  üstünlük verilməsi daha məqsədəuyğundur. Ancaq zəruri hallarda məchul növ fıkri daha dəqiq ifadə etməyə imkan verirsə, həmin növdən istifadə edilməsi məqsədəuyğundur. Dərslik mətnlərində feilin icbar növünün 2 qat icbar Őakil isinin istifadə halları (yazdırtırdı, oxutdurdu və s.) d rketm d  problemlər yaradır. Belə hallardan imtina etmək tövsiyə olunur.

Yeddinci tövsiyə

UZUN CÜMLƏLƏRDƏN MÜMKÜN QƏDƏR İSTİFADƏ ETMƏYİN

Mətnin mürəkkəbliyinə təsir edən başlıca amil kimi cümlələrin uzunluğu götürülür. Eksperimental tədqiqatların nəticələri də bu fikri təsdiqləyir.

Cümlə elə uzunluqda olmalıdır ki, onu 4–8 saniyə müddətində oxumaq mümkün olsun. Əks halda, oxucu geri qayıtmağa məcbur olur və fikri qavramaq üçün daha artıq cəhd göstərir. Tədqiqatçılar yuxarı sinif şagirdinin orta hesabla saniyədə 2 söz oxuya bilməsi faktına əsaslanaraq cümlənin asan başa düşülməsi üçün onun 16 sözdən çox olmaması qənaətinə gəlir.

Cümlənin ifadə etdiyi fikrin başa düşülməsi onun qısamüddətli yaddaşa daxil edilməsini və saxlanmasını nəzərdə tutur. Ancaq qısamüddətli yaddaşın həcmi məhduddur, ona görə də, mürəkkəb cümlələrin sayını məhdudlaşdırmaq lazımdır. Qısamüddətli yaddaşın həcmi bir çox alimlər tərəfindən tədqiq olunmuşdur. Tədqiqatlara əsasən, qısamüddətli yaddaşın həcmi 7 ± 2 vahidə bərabərdir. Başqa sözlə, yaşlı insan birdəfəyə əlaqəli olmayan 7 rəqəmi, 7 hecanı, 7 sözü və s. yadda saxlaya bilir.

Tədrisin başlanğıc (ibtidai) mərhələsində bəzi şagirdlərin qısamüddətli yaddaşının həcmi 2–3 sözdən çox olur. Yəni təhsilənlər bundan uzun cümlələri başa düşməkdə çətinlik çəkirlər. İkinci sinif şagirdləri 5–8 sözdən ibarət cümlələri yadda saxlaya bilirlər. 10-cu sinif şagirdləri birinci dəfəyə ən çoxu 11–12 sözdən ibarət cümlələri sözbəsöz yadda saxlaya bilirlər. Yetkin yaşlı insan üçün isə optimal cümlə uzunluğu 15–17 sözdən ibarət olmalıdır. Deyilənlərə əsasən dərslik mətnlərində qısa cümlələrə üstünlük vermək tövsiyə olunur.

Səkkizinci tövsiyə

MÜRƏKKƏB QURULUŞLU CÜMLƏLƏRDƏN MÜMKÜN QƏDƏR AZ İSTİFADƏ EDİN

Çoxlu sayda sözdən ibarət olan mürəkkəb quruluşlu cümlələr təhsilənlər tərəfindən çətinliklə anlaşılır. Belə cümlələri sadələşdirmək üçün onların uzunluğunu qısaltmaq və daha sadə quruluşlu cümlələrlə əvəzləmək lazımdır.

Tabeli mürəkkəb cümlələr, xüsusən, mübtədə budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələr daha çətin anlaşılır. Bunun səbəbi onların tərkib hissələrinin semantik-qrammatik cəhətdən bir-biri ilə bağlı olmasındadır. Ona görə də belə cümlələr qavranılmazdan öncə bütövlükdə qısamüddətli yaddaşa yerləşməlidir. Deməli, tabeli mürəkkəb cümlələr nə qədər uzun olursa, onların budaq cümlələri də çox olur və daha çətinliklə qavranılır.

Təcrübə göstərir ki, qarışıq tipli tabeli mürəkkəb cümlələrlə ifadə olunmuş riyaziyyat məsələlərinin məzmununu şagirdlər anlamaqda çətinlik çəkirlər. Belə məsələlərin şərtini sadə cümlələrlə verdikdə isə şagirdlər onu daha tez həll edirlər. Məsələn, aşağıda soldakı sütunda verilmiş məsələnin şərti ciddi riyazi dildə ifadə olunmuşdur, ancaq bu, şagirdlər üçün anlaşılıq deyil. Sağdakı sütunda verilmiş və sadə cümlələrlə ifadə olunmuş şərti isə şagirdlər çətinlik çəkmədən başa düşürlər.

Nümunə

"İsbat edin ki, çevrənin verilmiş vətərinin uclarından ona perpendikulyar olan vətərlər çəkilsə, onların uzunluqları bərabər olacaq..."

"Çevrənin hər hansı vətəri verilmişdir. Vətərin uclarından ona perpendikulyar olan vətərlər çəkilmişdir. İsbat edin ki, onların uzunluqları bərabərdir..."

Doğrudur, dərsliklərdəki tabeli mürəkkəb cümlələrin miqdarı ilə bağlı heç bir normativ olmasa da çalışmaq lazımdır ki, əsas fikir baş cümlədə, aydınlaşdırıcı fikir isə budaq cümlədə ifadə olunsun. Məsələn: Məktəbdə aparılan sorğu göstərdi ki, şagirdlərin çoxu hərbiçi olmaq istəyir. Bu mürəkkəb cümləni sadə cümləyə çevirmək olar: Məktəbdə aparılan sorğu şagirdlərin çoxunun hərbiçi olmaq istədiyini göstərdi.

Doqquzuncu tövsiyə

CÜMLƏDƏ ƏLAQƏLİ SÖZLƏRİN BİR-BİRİNƏ YAXIN YERLƏŞMƏSİNƏ ÇALIŞIN

Əlbəttə, sözlərarası qrammatik əlaqələri (yanaşma, uzlaşma, idarə) anlamadan cümlənin özünü anlamaq mümkün deyil. Bu əlaqələr isə o zaman başa düşülür ki, əlaqəli sözlər eyni zamanda yaddaşda saxlanılır. Ancaq bunun üçün həmin sözlər arasındakı bütün qalan sözləri də yadda saxlamaq lazımdır. Deməli, əgər əlaqəli sözlər cümlədə bir-birindən uzaqda yerləşirsə və cümlədə söz sırası pozulursa, onlar ilk oxunuşdan yaddaşda saxlanmaya da bilər. Bir-birindən çox aralı yerləşmiş sözlər arasındakı əlaqəni anlamaq da çətinidir.

Nümunə 1.

"Vasitəsiz nitq müəllif sözlərindən sonra gəldikdə ondan əvvəl qoşanöqtə, əvvəl gəldikdə isə ondan sonra vergül və tire qoyulur."

"Vasitəsiz nitq müəllif sözlərindən sonra gəldikdə ondan əvvəl qoşanöqtə qoyulur. Vasitəsiz nitq müəllif sözlərindən əvvəl gəldikdə ondan sonra vergül və tire qoyulur."

Sol sütundakı cümlədə "qoşanöqtə" sözü ilə onunla əlaqəli "qoyulur" sözü arasında 8 söz var. Belə bir cümlənin yaddaşda saxlanması böyük gərginlik yaradır. Həmin fikrin sağ sütunda verilmiş ifadəsində isə bu sözlər yanaşı yerləşdiyindən daha asan qəbul edilir, rahat dərk edilir.

Bəzən isə əlaqəli sözlər arasındakı qrammatik əlaqəni "tutmaq" üçün cümləni bir neçə dəfə oxumaq lazım gəlir.

Nümunə 2.

"Molekullar bir çox maddələrin ən kiçik hissəciyi olub, onların tərkibi və kimyəvi xassələri həmin maddələrdə olduğu kimidir."

"Maddənin kimyəvi xassələri-ni özündə saxlayan və atomlar-dan təşkil olunmuş ən kiçik hissəcik molekul adlanır."

Sol sütundakı cümlədə qrammatik (sintaktik) üzvlənməsində yanlışlıq olmasa da, bu cümlə quruluş və semantik baxımından nöqsanlıdır. Cümlənin ikinci hissəsindəki "onların" sözü və "həmin maddələr" söz birləşməsi bir-biri ilə qarışdırılır və onlardan hansının "molekullar"a, hansının "bir çox maddələr"ə aid olduğu ilk oxunuşda aydınlaşmır. Ümumiyyətlə, cəm şəklində (qeyri-müəyyənlik bildirir) yazılmış belə təriflər şagirdlərdə həmişə qeyri-müəyyən fikir yarada bilər.

Sağ sütundakı cümlədə isə fikir konkret, yığcam, aydın və düzgün ifadə olunmuşdur: çünki əgər hissəcik maddənin kimyəvi xassəsinə aiddirsə, deməli, hissəcik mütləq bu maddə ilə eyni tərkiblidir.

Onuncu tövsiyə

BİR CÜMLƏDƏ BİR NEÇƏ FİKİR VƏ YA BİR FİKİRİ BİR NEÇƏ CÜMLƏDƏ VERMƏYİN

Aydındır ki, mətndə fikirlər cümlələr vasitəsilə ifadə olunur. Hər bir fikri ayrıca cümlədə vermək lazımdır. Əgər bir cümlədə iki-üç fikir verilərsə, həmin cümlənin başa düşülməsi çətinləşir. Əlbəttə, iki-üç cümlə vasitəsilə ifadə olunmuş bir fikri də başa düşmək o qədər də asan olmur.

Yeni mürəkkəb fikri dərhal bir qısa cümlə ilə ifadə etmək, adətən, çətin olur. Belə hallarda öncə ayrı-ayrı sadə, elementar fikirlərlə oxucunu dərkətməyə hazırlamaq, oxucu onlarla tanış olduqdan sonra isə bir qısa cümlə ilə fikri ümumiləşdirmək və ifadə etmək olar.

Bununla yanaşı, tədris mətnlərini həddindən artıq sadələşdirmək də olmaz. Mətnlərdə müəyyən dərəcədə mürəkkəblik olmalıdır ki, şagirdlərin söz ehtiyatı inkişaf etdirilsin, idrak və tədqiqatçılıq fəaliyyəti aktivləşdirilsin, müstəqil iş bacarıq və vərdişləri formalaşdırılsın.

MƏTNİN CÜMLƏLƏRİ ARASINDA MƏNTİQİ (SEMANTİK) ƏLAQƏNİN SƏVIYYƏSİNİN YÜKSƏK OLMASINA ÇALIŞIN

Yaxşı strukturlaşdırılmış mətndə artıq təqdim olunmuş informasiya oxucunu yeni informasiyanı mənimsəməyə hazırlayır. Məntiqi ardıcılığın pozulması mətndə ifadə olunan fikrin başa düşülməsini çətinləşdirir. Bir abzasın daxilindəki cümlələrin eyni bir fikrə aid olması çox önəmlidir. Mətdəki cümlələr arasındakı məntiqi əlaqələri aşağıdakı kimi təsnif etmək olar:

- Güclü məntiqi əlaqə halında mətdəki cümlələrin yerini dəyişdirdikdə onlar öz mənasını itirir. Məsələn, *"İnsan qaranlıqda əşyanı gözlə görə bilmirsə, ona toxuna bilər. Bununla da əşyanın forması, ölçüsü, hazırlandığı material və s. haqqında informasiya almaqla onu tanıya bilər."*
- Zəif məntiqi əlaqə halında mətdəki cümlələrin ardıcılığını dəyişmək olar. Məsələn, *"Kompüter işə salın kimi ilk yüklənən proqram əməliyyat sistemidir. Əməliyyat sistemi kompüterin bütün işini idarə edir. Əməliyyat sistemi olmadan kompüterdə işləmək mümkün deyil."*
- Məntiqi əlaqənin olmaması halında yanaşı duran cümlələrdəki informasiya eyni bir mövzuya, ancaq müxtəlif bölümlərə aiddir. Məsələn, *"Monitor kompüterdə görülən işlərin nəticəsini ekranda göstərir. Kompüter işə salındıqdan sonra onunla işləmək üçün ekrana çıxan görüntü İş masası adlanır."*
- Saxta məntiqi əlaqə. Bu halda yanaşı duran cümlələrdəki informasiya eyni mövzuya aid olsa da, onlar arasında heç bir məntiqi əlaqə yoxdur. Məsələn: *"İstənilən hərəkətlər ardıcılığına alqoritm demək olmaz. Əgər alqoritmə hərəkətlər yazıldıqları ardıcılıqla icra olunursa, belə alqoritmə xətti alqoritm deyilir."*

Mətnin cümlələri arasında məntiqi (semantik) əlaqənin səviyyəsi aşağıdırsa, həmin mətni qavramaq çətin olur.

Onikinci tövsiyə

MƏTNİN OXUNABİLİRLİK SƏVIYYƏSİNİ ÖLÇMƏK ÜÇÜN **OXUNABİLİR.AZ** SAYTINDAN İSTİFADƏ EDİN

Azərbaycan dilindəki mətnlərin mürəkkəblik səviyyəsini qiymətləndirmək üçün www.oxunabilir.az saytı hazırlanmışdır. Burada daxil edilmiş mətnin statistik göstəriciləri hesablanır, eyni zamanda orta cümlə uzunluğu və orta söz uzunluğu kimi parametrlər əsasında təhsil səviyyəsinə görə mətnin oxunabilirliyi müəyyən olunur.

“
Mən elə bir dərslik görmədim ki, öz dil və məzmununa görə asan olsun. Əldə olan kitablar o qədər çətin və qəliz dildə yazılmışdır ki, uşaqlar hələ bir yana dursun, onların mənasını müəllimlərin özləri də başa düşmürlər. bəzən cümlələr elə uzundur ki, onu mənimsəmək və anlamaq çox çətin olur.
Abbasqulu ağa Bakıxanov. "Kitabi-nəsihət" (1836)

AZƏRBAYCAN DİLİ MƏTNLƏRİNİN OXUNABİLİRLİYİNİN ÖLÇÜLMƏSİ

Mətnlərin mürəkkəbliyi ilə bağlı elmi tədqiqatlara XIX əsrin sonlarında ABS-da başlanılmışdır. Mətnin mürəkkəblik səviyyəsini, onun qavranılma dərəcəsini göstərmək üçün "oxunabilirlik" (ingiliscə: "readability") terminindən istifadə olunur. Oxunabilirliyin qiymətləndirilməsi üçün bir çox riyazi modellər qurulmuşdur ki, onların da əksəriyyəti riyazi düsturlar şəklindədir. Oxunabilirlik düsturları (readability formulas) adlandırılan bu düsturlar elmi və kütəvi ədəbiyyatda oxunabilirlik testləri (readability tests), oxunabilirlik metrikləri (readability metrics) kimi də ifadə olunur.

Daha otfaft

+ Sənəd olavə et

Mətni buraya daxil edin

Oxunabilirlik səviyyəsi

Təvsiyələri hazırladı:

İSMAYIL SADIQOV, *texnika üzrə fəlsəfə doktoru*

ƏSGƏR QULİYEV, *filologiya üzrə fəlsəfə doktoru*